

Qabul qilindi: 05.10.2024

Chop etildi: 30.11.2024

UDK:908

SAMARQAND HUDUDIDA ILK O'RTA ASRLARGA OID QIZLARTEPA YODGORLIGIDA OLIB BORILGAN TADQIQOT NATIJALARI

Abdug'aniyev Abdulkhay Ulug'bek o'g'li, Samarqand arxeologiya instituti kichik ilmiy xodimi

RESULTS OF RESEARCH AT THE EARLY MEDIEVAL KIZLARTEPE MONUMENT IN THE SAMARKAND REGION

Abduganiyev Abdulkhai Ulugbek oglu, Junior Research Fellow, Samarkand Institute of Archaeology

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ НА РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОМ ПАМЯТНИКЕ КИЗЛАРТЕПА В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Абдуганиев Абдулхай Улугбек оглы, младший научный сотрудник Самаркандского института археологии

Annotatsiya: Maqolada markaziy Sug'd qismida joylashgan Qizlartepa yodgorligining o'rganilish tarixi va qanday vazifani bajarganligi bo'yicha yangi ma'lumotlar keltirilgan. Qizlartepa yodgorligida olib borilgan tadqiqotlarda aniqlandiki, yodgorlik koridorsimon, tomi gumbazsimon shaklda yopilgan. Ilk o'rta asrlarga oid tangalar, sopol parchalari uchraydi. Yodgorlik Lebedeva tomonidan Sug'd ixshidlarining yozgi qarorgohi deb talqin qilindi. So'nggi tadqiqotlar natijasida yodgorlik bojxona yoki sug'd zamindorining qarorgohi bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Qizlartepa yodgorligining ochib o'rganilgan hududidagi me'moriy inshoot (devor, pol, xom g'isht) qoldiqlari va olingan arxeologik ashyolar majmuani taxminan IV-VIII asrlarga oid ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Sug'd, Qizlartepa, Afrosiyob, ark, gumbaz, qal'a, koridor, yodgorlik, me'morchilik.

Abstract: The article presents new information on the history of the study of the Kyzlartepa monument located in the central part of Sogda and what its function was. In the research carried out at the Kyzlartepa monument, the monument is closed in the form of a corridor and a dome-shaped roof. There are coins and ceramic pieces from the early middle ages. The monument was interpreted by Lebedova as a summer residence of Sugdian ikhshids. As a result of the latest research, it is possible that the monument was the residence of a customs house or a Sogdian zamindar. The architectural structure (wall, floor, raw brick), remains and archaeological objects found in the excavated area of the Kyzlartepa monument show that the complex belongs to the IV-VIII centuries.

Key words: Sug'd, Kyzlartepa, Afrosiyab, arch, dome, castle, corridor, monument, architecture.

Аннотация: В статье представлены новые сведения об истории изучения памятника Кызлартепе, расположенного в центральной части Согда, и какова была его функция. В исследованиях, проведенных на памятнике Кызлартепе выявлено, что памятник закрыт в виде коридора и куполообразной крыши. Есть монеты и керамические изделия раннего средневековья. Памятник трактовался как летняя резиденция согдийских ихшидов.

Возможно, что памятник был резиденцией таможени или согдийского заминдара. Архитектурная конструкция (стена, пол, сырцовый кирпич), остатки и археологические объекты, обнаруженные на раскопках памятника Кызлартепе, показывают, что комплекс относится к IV-VIII векам.

Ключевые слова: Согд, Кызлартепе, Афросиаб, арка, купол, замок, коридор, памятник, архитектура.

<https://orcid.org/0009-0009-2797-4394>

e-mail:

Abdulkhayabduganiyev19970828@gmail.com

KIRISH. Samarqand shahridagi xo‘jaliklar va qurilish tashkilotlari tomonidan yodgorliklarni tezda yo‘q qilishga moyilligini hisobga olib, Samarqand shahridagi yodgorliklarning sezilarli hajmini yanada to‘liq o‘rganishga qaror qilindi. 1935-36-yillarda Zarafshonning janubidagi ko‘plab joylar, jumladan, Samarqand shahri hududidagi yodgorliklar keng qamrovli tadqiq qilingan. 1989-yilda bir qator yodgorliklar qo‘shimcha ravishda yanada to‘liq o‘rganishga qaror qilindi. Xususan Qizlartepa, Arabmozortepa, Choshtepa, Arabxonatepa, ikki Nomsiztepa, Qunduzso‘fi shu kabi bir qancha ko‘shklar mavjud. Bu kabi yodgorliklarni o‘rganishda ko‘plab olimlar tadqiqotlar olib borgan. Ilk o‘rta asrlar qurilishi va me‘morchiligi haqidagi tarixini o‘rganish borasida S.G.Xmelnitskiy, V.A.Shishkin, S.K.Kabanov, Yu.Yakubov, X.G.Axunbabaev, V.I. Raspopova va boshqa bir qancha tadqiqotchilar keng ko‘lamdagi tadqiqotlar olib bordi. Ular O‘rta Osiyoning barcha hududlarida olib borilgan tadqiqotlar davomida to‘plangan ma‘lumotlardan foydalangan holda tahliliy tadqiqot olib borib, ko‘p jildlik O‘rta Osiyo me‘morchiligiga bag‘ishlangan asarlarini nashr qilgan[1.291].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Aytish joizki, Suxarev tomonidan olib borilgan arxeologik tadqiqotlarning eng muhim jihatlaridan biri Qizlartepa yodgorligining XX asr 30-yillaridagi tuzilishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar. Xususan, Suxarev Qizlartepa yodgorligining Afrosiyob tepaligidan 2 km shimoli-sharqda ekanligi, Zarafshon daryosining yuqori terrassasida joylashganligini aytadi. Yodgorlik kattagina ark va uning sharq va janub tomonidagi qoldiqlardan iborat. Ark to‘rtburchak shaklga ega bo‘lib, balandligi 18 metr, yuqorisida shimolda 50 m, g‘arbda 60 metrga teng maydon ko‘rinishida sath shakllangan. Maydonning markazida esa balandligi 5 m, tomonlari 16 metr bo‘lgan tepalik kuzatiladi. Qal‘aga ko‘tarilishi yo‘li mudofaa devorining sharqiy qismida ko‘tarma yo‘lak ko‘rinishida joylashgan. Shu bilan birga, qirqim ichida chirigan organik qoldiqlar, o‘rik va gilos danaklari, hayvon suyaklari, sirlanmagan idish parchalari va bitta butun baland dastali idish hamda ikkita pishirilmagan bulla-muhr qayd etildi. Bitta muhr butun bo‘lib, sariq loydan qilinib oval

ko‘rinishda[2.59]. Yodgorlikda ilk rejali qazuv ishlari T.Lebedeva tomonidan amalga oshirilgan. Qazishmalar yodgorlik tepa qismida, yodgorlikning shimoliy va sharqiy chekkalarida olib boriladi. Qazishma o‘rtasida paxsadan qilingan ustiga xom g‘ishtlar tik holatda joylashtirilgan paxsa devor qoldig‘i kuzatildi. Ochilgan joyda ilk o‘rta asrlarga oid g‘ishtlarning uchrashi, qal‘a V-VIII asrlarda bunyod etilganligidan dalolat beradi. XIII asr ikkinchi yarmiga oid tangalar hamda sopol parchalarining uchrashi esa tepalik XIII asrda qayta o‘zlashtirilganligini ko‘rsatmoqda. VIII asrda xarobaga aylangan yodgorlik, ustki qismi tekislanib, nazorat punkti sifatida to Temuriylar davriga qadar foydalanilib kelingan[3.24].

METOD. Mavjud mavzuni yoritish davomida yozma manba va ilmiy adabiyotlarning bir necha uslublari, jumladan yuqoridagi ma‘lumotlarning qiyosiy tahlili, olingan so‘nggi arxeologik izlanishlar ma‘lumotlari, ularning davriy ketma-ketligi tartibida hamda real aniqlikda foydalanildi.

MUHOKAMA. Gumbazsimon qilib tom yopish usuli biz tadqiqot olib borayotgan Qizlartepa yodgorligining ark qismida uchraydi. Shimoliy va sharqiy qismida koridorsimon xonalar bo‘lib, g‘arbiy qismida katta xona qayd etildi. Ushbu rejalashtirish usuli uzoq saqlangan bo‘lsa-da hech qachon O‘rta Osiyo uchun an‘anaviy tus olmagan. Jumladan, gumbaz hosil qilish uchun gorizont qalamali g‘ishtli devor terib olinib, so‘ngra, vertikal tarzda g‘ishtlar yoni bilan terib yopilsa, yana ba‘zida gorizont qalamali g‘isht devor ustiga vertikal tarzda g‘ishtlar yuzasi bilan teriladi [4.56].

Kamalaksimon tom shaklida yopilgan yonmayon joylashgan koridorlar Sug‘d qasr va qishloq qo‘rg‘onlaridan va Mug‘ qal‘asida o‘rganilgan. Shuningdek, Toharistonda Kuyovqo‘rg‘on yodgorligida, Ustrushonada Timizaktepa, Qalai Qaxqaxa, Yuqori Zarafshon vohasida Qum yodgorliklarida ko‘rishimiz mumkin [5.149]. Surxondaryodagi Djumaloqtepa yodgorligida ham taroqsimon arxitektura kuzatiladi. Bu yerda bunday gumbazli xonalardan foydalanish tasodifiy emas, balki tabiiy sharoitdan kelib chiqqan. Qizig‘i shundaki, ularning devorlari yo‘q. Ark to‘g‘ridan-to‘g‘ri poldan boshlanadi va elliptik egri bo‘ylab keskin yuqoriga ko‘tariladi. Butun bino bir qavatli

bo'lgan deb hisoblamaymiz, chunki u holda barcha qo'shni xonalardan yog'ingarchilik binoning markazida to'planadi, bu xonalarga namlikning kirib borishiga va binoning tezda yo'q qilinishiga olib keladi. Shu sababli, markazda bino ikki qavatli bo'lgan va bir vaqtning o'zida gumbazlar va kichik omborxonalar ustida yana bir qavat bor edi, deb ishonish uchun barcha asoslar mavjud. Ehtimol, u yengil yoki ochiq yozgi ayvon shaklida qurilgan[6.149]. Yonchashma yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar davomida ochilgan xonalarning joylashish loyihasiga ko'ra, markazdan o'tuvchi koridorning ikki yonida xonalar qayd etilib, ustki qismi ravoqsimon tarzda yopilgan [7.134]. Shuningdek, Qo'rg'ontepa yodgorligi ham shu kabi arxitekturada qurilgan. Bunda xonalar yo'lakchasimon koridorlar shaklda, eni 2,1-2,55 m, balandligi 2,52-2,8 m bo'lib, ularning tomlari gumbazsimon usulda xom g'ishtlar yordamida yopilgan. Bunda xona tomini yopishda xom g'ishtlar ikki usulda terilgan. Ya'ni, birinchi usulda xom g'ishtlar tovon ustidan vertikal tarzda yoni bilan terib xonalar tomlari yopilgan bo'lsa (1-4 xonalar), ikkinchi usulda gorizontaal qalamali g'ishtli tovon ustidan xom g'ishtlar vertikal tarzda yuzasi bilan terish orqali hosil qilingan (5-6 xonalar) [8.390].

Mingtepa yodgorligida 2021-yilda arxeologik qazuvlar olib borildi. Bu yodgorlik ham yuqoridagi kabi arxitekturada qurilgan, eshik peshtoqi arksimon bo'lib, uning o'lchamlari, balandligi 1,70 sm, eni 55 sm ni tashkil etadi. Arka g'ishtlari vertikal holatda ko'ndalang terilgan. G'isht o'lchamlari 52x26x8, 50x25x8x9 sm. Shimoliy devorning umumiy balandligi 4.30 m ni tashkil etadi. Xona devorlari deyarli tom qismigacha yaxshi saqlanib qolgan. Mazkur qazishmaning 3-xonasi va 1-va 2-xonaning sharqiy qismidagi o'q devorga tutashgan bo'lib, uning o'lchamlari eni 2.50 m, uzunligi 9 m ni tashkil etadi. Markaziy o'q devorning tepasi arksimon yopilgan bo'lib g'ishtlar vertikal holatda ko'ndalang terilgan[9.106]. Yuqoridagi yodgorliklarning me'morchiligi bir xil bo'lib, arkasimon usulda qurilgan. Bunday qurilish asosan qal'a shaklda qurilgan yodgorliklarda uchraydi.

NATIJAR. T.Lebedeva tomonidan belgilangan qazishma raqamlanishi davom ettirilib, mavjud qazishma 4 soni bilan raqamlandi. Qizlartepa yodgorligida olib borilgan qazuv tadqiqotlari asosida yodgorlikning davriy sanasi va bosqichlariga birmuncha oydinlik kiritish bilan

birgalikda, undan qanday maqsadlarda foydalanganligi, ya'ni bu yodgorlik Sug'd ixshidlarining yozgi qarorgohimi, harbiy qal'ami yoki bojxonami, degan savolga baholi qudrat javob berildi. Yodgorlik arkasimon shaklda qurilgan bo'lib, 35x50x10 sm o'lchamdagi g'ishtlar yordamida ark qilib tomi yopilgan. Xonalar koridorsimon shaklda qurilgan. Yodgorlik qurilishida antiseysmik usuldan foydalanilgan, ya'ni paxsa bilan ark o'rtasida g'isht terilgan. Bu g'ishtlar zilzila kuchini kamaytiradi. Bunday qurilishda yog'och kam hollarda ishlatiladi. Qizlartepa idishlari kulolchilik charxida yasalgan xurma va xurmachalar, qadahlar, piyolalar va tanasi dumaloq-cho'zinchoq, sharsimon shaklda, gardishi tik yoki tashqariga qayrilgan sopollar uchraydi. Bundan tashqari, yodgorlikdan tanga buyumlar ham topildi. Tangalar misdan tayyorlangan bo'lib, markazi kvadrat shaklda o'yilgan. O'rta qismi kvadr tangalar so'g'd tangalari bo'lgan bo'lishi mumkin[10,233].

XULOSA. Bu qal'a-rabotlarda me'morchilikning o'ziga xos an'analari va rejalashtirish evolyutsiyasi kuzatiladi. Bu kabi inshootlar bir nechta qurilish bosqichlarida o'zgarib borganligi kuzatilgan. Qizlartepa yodgorligi ham gumbazsimon usulda tomi yopilib, ilk o'rta asrlarga oid qal'a bo'lgan. Lebedeva yodgorlikda tadqiqot ishlarini olib borib, yodgorlikni Sug'd podshohlarining yozgi qarorgohi degan xulosaga keldi. So'nggi tadqiqotlarga ko'ra yodgorlik bu vazifadan boshqa vazifa bajargan bo'lishi mumkin, chunki topilmalar shohona emas, bundan tashqari arxitektura shohlar saroyiga o'xshaganligi sababli shu xulosaga kelindi. Bu qal'a ehtimol badavlat sug'd qarorgohi yoki Afrosiyobga keladiganlar uchun bojxona vazifasini o'tagan bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хмельницкий С. Между кушанами и арабами // Архитектура Средней Азии V-VIII вв. – Берлин-Рига: «Gamajun», 2000.
2. Сухарев И.А. Паспорта археологических памятников Самаркандских районов материалы к археологической карте УзССР. Архив Самаркандского Государственного историко-архитектурного и искусствоведческого музея-заповедник №557, АН Уз ССР, 1948.

3. Лебедева Т.И. Отчёт о работах в округе города Самарканда //Архив Института археологии АН РУз, 1989.
4. Кубаев С.Ш. Илк ўрта асрлар суғд қурилиш маданияти (археологик маълумотлар асосида) // Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрлаган диссертация. Тошкент. 2020.
5. Исаков А. Разведки и раскопки Косаторошского отряда в 1974 г. // АРТ. Вып. 14. Душанбе: Дониш, 1980. - С.306; Аннаев Т.Д. Раннесредневековые поселения северного Тохаристана. Ташкент: Фан, 1988.
6. Нильсен В.А. Становление феодальной архитектуры Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1966.
7. Бердимуратов А.Э. Раскопки на бугре Ёнчашма // Археологические работы на новостройках Узбекистана. Ташкент, 1990.
8. Сандибоев А.Н., Мураками Т., Бегматов А., Хўжамов С.Х., Арзиев К., Махамадиев Ғ., Алимов А., Аъзамов Ғ.Х. 2022 йилда Қўрғонтепа ёдгорлигида олиб борилган археологик тадқиқотлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2022 йил. 15-сон. – Самарқанд, 2023.
9. Раҳмонов Ҳ. Ў., Усами Томоюки, Бегматов А., Сандибоев А. Н., Мирзаахмедов С.Ж. 2021 йилда мингтепа шахристонида олиб борилган археологик тадқиқотлар хусусида // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2021 йил. 14-сон. – Самарқанд, 2023.
10. Шишкин В.А. Афрасиаб. – Ташкент, 1963.

